

ФИЛОЛОГИЯ

70 жылдык мааракенин алкагында

УДК: 811.11.112 (575.2) (04)

Исраилова Динара Аскаралиевна,

КР УИА, Ч.Айтматов атындагы адабият институту,
ф.и.к.

тел: 0705282631. эл.дарек: israilovadin@mail.ru

Исраилова Динара Аскаралиевна,

Институт литературы имени Ч. Айтматова НАН КР, к.ф.н.

Israilova Dinara Askaraliyevna,

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic Institute of Literature
named after Chyngyz Aitmatov

АКАДЕМИК А. АКМАТАЛИЕВДИН ЫР САПТАРЫНДАГЫ УЛУТТУК МАДАНИЙ КОД**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО КОДА****В ПОЭЗИИ АКАДЕМИКА А. АКМАТАЛИЕВА****THE NATIONAL CULTURAL CODE WITHIN THE POETRY OF ACADEMICIAN A. AKMATALIEV**

Аннотация. Макалада кыргыз элинин улуттук баалуулуктары жөнүндө сөз болот. Изилдөөнүн предмети: поэзиядагы маданий код. Ал аркылуу улуттук баалуулуктардын сакталып келүү жолдорун аныктап берүү – макаланын максаты. Улуттук маданияттын уникалдуулугу адам баласынын жашоо ишмердүүлүгүнүн ар кыл тармактарында, анын ичинде поэзияда да өз чагылышын табат. Кандай гана этнос болбосун, анын улуттук маданиятында ар түрдүү коддордун жыйындысы камтылган, ал ушул негизде улуттук-маданий мейкиндиктин бирдиктүү кодун калыптандырат.

Ачкыч сөздөр: тил, улут, маданият, код, белги, салт-санаа, идея, өнүгүү

Аннотация. В статье рассматриваются национальные ценности кыргызского народа. Предметом исследования является культурный код в поэзии. Цель статьи — определить через него пути сохранения национальных ценностей. Уникальность национальной культуры находит свое отражение в различных сферах человеческой жизнедеятельности, в том числе и в поэзии. Каким бы ни был этнос, его национальная культура содержит совокупность разнообразных кодов, на основе которых формируется единый код национально-культурного пространства.

Ключевые слова: язык, нация, культура, код, знак, традиция, идея, развитие

Annotation. The article examines the national values of the Kyrgyz people. The subject of the research is the cultural code in poetry. The purpose of the article is to identify the ways in which national values are preserved through this code. The uniqueness of national culture is reflected in various spheres of human activity, including poetry. Regardless of the ethnicity, any national culture contains a set of diverse codes, which form a unified code of the national-cultural space.

Key words: language, nation, culture, code, sign, tradition, idea, development

Улуттук тарыхты жана маданиятты масштабдуу көркөм кайра куруу, белгилүү тарыхый сюжеттерди, образдарды, мифтерди, уламыштарды, жомокторду түшүнүү жана кайра ой жүгүртүү процесси – азыркы акын жазуучулардын чыгармачылыгынын негизги багыты болуп саналат. Кеңири мааниде адабияттагы маданий коддоонун маселелери да салттын түпкү проблемасы менен байланышта. Чыгарманын адабий чөйрөсүнүн негизин түзгөн маданий коддор көптөн бери белгилүү болуп көрүнгөн түшүнүктөрдүн, стереотиптердин жана универсалдардын жашыруун маанилерин табууга мүмкүндүк берет. Маданий коддор аларга мүнөздүү болгон маданий эс тутумдун жана аң-сезимдин күчтүү энергиясы менен чоң мааниге ээ.

Маданий коддордун системасы ачык система: коомдогу жүрүм-турум нормалары убакыттын өтүшү менен өзгөрүп турат, ошону менен бирге маданий код да өзгөрөт. Бул жагдайды миң жылдыктын аягында адамдардын үй-бүлө жана үй-бүлөлүк баалуулуктарга болгон мамилесинде болгон өзгөрүүлөр тастыктаса болот.

Маданияттын мазмуну ар кандай чөйрөлөр менен чагылдырылат: бул адеп-ахлак жана үрп-адат, тил жана жазуу, кийим-кече, отурукташуу, эмгек, билим берүү, экономика, армия, коомдук-саясий түзүлүш, укук, илим, техника, искусство, дин, элдин руханий өнүгүшүнүн көрүнүшү. Көркөм адабияттагы бул тармактардын баары маданий коддордун системасы түрүндө ишке ашырылган *«Көркөм чыгарма – элдин тарыхый эс тутумунун кайталангыс архиви, анын жашоо образынын, ишениминин, психологиясынын, адеп-ахлагынын, жүрүм-турум нормаларынын чагылдырылышы»*¹.

Көркөм чыгарма – бул маданий коддун чагылдырылыш жолдорунун бири, анын мисалында тарыхый жана социалдык кубулуштарды, ар түрдүү маданияттын өз ара таасири, ар бир элдин эл аралык мамилелери сыяктуу бир катар аспектилерди байкоого жана изилдөөгө болот. Маданий кодду башка улуттун ээсине, же болбосо кийинки муунга өткөрүп берүүчү б.а. таасир этүүчү механизм – бул көркөм чыгарма. Көркөм чыгармалардын мисалында улуттардын, өлкөлөрдүн, тарыхый доорлордун маданий коддорун изилдөөгө болот.

Менталитет – бул маданий жана улуттук өзгөчөлүктөрдүн, ой жүгүртүүнүн өзгөчөлүктөрүнүн, чындыкты кабыл алуунун, дүйнө таанымынын жана коомдук жүрүм-турумунун жыйындысы. Бул көрүнүш бир конкреттүү инсанга эмес, адамдардын бүтүндөй катмарына – элге мүнөздүү. Менталитет маданий кодификациянын түз чагылышы деп айта алабыз. Маданий коддорду изилдөө дүйнөнү жана тарыхты изилдөөнүн эң маанилүү жолу болуп саналат, ошондой эле ар кандай этностордун жана маданияттардын өзгөчөлүктөрүн тереңирээк кароого мүмкүндүк берет. Демек кыргыз элинин улуттук маданий коддору жөнүндө сөз кылганда сөзсүз түрдө улуттук менталитет да көңүл сыртында калбайт.

Кыргыз элинин **маданий коду** — бул кылымдар бою калыптанган, элдин жашоо образын, ишенимин, баалуулуктарын жана дүйнө таанымын аныктаган «руханий паспорт». Бул коддор тилде, каада-салтта, эпостордо жана а түгүл күнүмдүк жүрүм-турумда катылган.

Көркөм адабиятта улуттук маданий коддор жөн гана маалымат катары эмес, образ, символ аркылуу көркөмдөлүп, чыгарманын “канына” сиңирилет. Жазуучу же акын окурманга түз айтпастан, белгилүү бир түшүнүктөр аркылуу элдин дүйнө таанымын ойготот. Демек улуттук маданият этникалык топтун руханий жана өндүрүштүк практикасында да ар кандай маданий коддордун тынымсыз иштеши менен бекемделет. Алардын ар бири негизги маданий өзгөчөлүктөрдүн бузулбастыгынын гаранттарынын бири катары аракеттенет жана ошол эле учурда маданияттын спецификалык мүнөздөмөлөрүн чагылдырат. Бирок, коддордун көрүнүшү, тигил же бул коддун белгилүү бир маданияттагы өзгөчө салмагы, ошондой эле алар ишке ашкан белгилер катары ар дайым улуттук жактан аныкталат жана белгилүү бир салт менен аныкталат.

Маданият коддору – бул ар бир маданиятка мүнөздүү болгон социалдык ыкмалардын жыйындысы, жашоонун эрежелери жана баалуулуктары, адамдар тарабынан иштелип чыккан баалоочу жана ченемдик критерийлер системасы, адамдар ушул критерийлер аркылуу дүйнөнү таанып билет.

Бул белгилүү бир маданий маанилерди жана баалуулуктарды чагылдырган реалдуулуктардын жыйындысы.

Адамдын ар кандай тармактардагы кубулуштарды жалпы белгилерин бөлүп көрсөтүү менен салыштыруу жөндөмү ар бир маданияттагы маданият коддорунун системасынын негизинде жатат.

Кыргыз элинин улуттук ой жүгүртүүсүнүн дүйнөнү кабыл алууда жана сүрөттөөдө ээлеген ордун, аспектилерин көркөм чыгармалардан көрүүгө болот. Бул милдет чыгармачылыктын бир жанры болгон поэзия жанрында көп кездешет. Маданий коддорду билүүнүн зарылдыгы эмнеде? Эгерде улуттук жана маданий коддорду билбесе, анда ошол элге таандык болгон оозеки чыгармачылыкты, көркөм адабиятты, поэзияны түшүнүүгө кыйынчылык жаралат. Анткени көпчүлүк маданий коддор метафоралар аркылуу ишке ашат. Көркөм адабиятта метафоралык код (символдор, образдар), турмуш-тиричиликтик код (каада-салт, буюмдар), жаратылыш коду, жаныбарлар коду, өсүмдүктөр коду ж.б. жолуктурууга болот. “Кыргыз эчактан бери эле көкүрөк байлыгын курсактын дартынан жогору коюп келген эл. Бул табигый өзгөлүк. Укумдан тукумга келаткан чоң касиет. Улутту улут кылган дөөлөттөрүбүздүн баары сыртыбызда эмес, ичибизде, оргуштап аккан каныбызда”, - деп кыргыз эл акыны Надырбек Алымбеков жазгандай, улуттук баалуулук, элдик дөөлөттөрдүн баары көркөм чыгармада маданий код катары берилип келет. [2. 169.]

Чыгармаларында улуттук маданий код колдонуп, өзүнүн чыгармаларынын көркөмдүүлүгүн арттырып келе жаткан авторлордун бири – Абдылдажан Акматалиев. Агайдын ырларынан маданий коддун бардык түрүн табууга болот. Алсак, агайдын бир эле “Алматыдан келе жаткандагы ой..” аттуу ырынан маданий коддорду табууга аракет кылабыз. Маданий код — бул элдин тилинде, салтында жана ой жүгүртүүсүндө жашаган, сырткы формасы аркылуу ички терең маанини берген белгилер.

*Кыйын күндөр быйыл өттү башымдан,
Мүдүрүлөм, чаап бараткан атымдан.*

Чыга калып капысынан үркүтөт,

Душмандар көп, буктурмада жашынган.

[1. 160.]

“Мүдүрүлөм, чаап бараткан атымдан” Кыргыз маданиятында ат — бул жөн гана жаныбар эмес, ал адамдын тагдыры, ийгилиги, социалдык статусу жана өмүр жолу. Аттын мүдүрүлүүсү — турмуштагы чоң сыноону, күтүүсүз жеңилүүнү билдирет. “Чаап бараткан ат” — бул активдүү жашоо, ийгиликтин туу чокусунда болуу. Бул саптарда автор адамдын жашоодогу кыйынчылыктарын *“аттын мүдүрүлүүсү”* аркылуу сүрөттөп, жаныбарлар кодун пайдаланат.

“Душмандар көп, буктурмада жашынган”. Кыргыз элинде илгертен жоокерчилик заманда эң коркунучтуу нерсе — бетме-бет салгылашуу эмес, күтүүсүз жерден кол салуу болгон. Бул жерде автор айланасындагы адамдардын эки жүздүүлүгүн согуштук термин менен сыпаттап жатат. “Буктурма” сөзү аркылуу “...адам аласы ичинде” деген маанини сүрөттөп, тарыхый кодду берип жатат.

Ай талаада жалгыз келем бастырып

Чоролор жаш, үйгө койдум калтырып.

Ак ниеттен иштегенди көрө албай,-

Душмандар көп, төрт жагыман качырып. [1. 160.]

Бул ыр саптарында кыргыздын байыркы көчмөн турмушунан баштап, бүгүнкү күндүн социалдык мамилелерине чейинки терең улуттук маданий коддор камтылган. “Чоро” — бул кыргыздын “Манас” баштаган баатырдык эпосторундагы эң негизги түшүнүктөрдүн бири. Бул жөн эле “дос” же “жардамчы” эмес, бул — ишенимдүү жоокер, үзөңгүлөш жолдош жана коргоочу *“Чоролор жаш, үйгө койдум калтырып”* деген сап каармандын өзүнө жоопкерчилик алганын көрсөтөт. Жаш чоролорду коркунучка салбай, соккуну өзү тосуп жатканы — аталык же лидерлик сапат жана бул жерде **намыс** коду колдонулганын көрөбүз.

Ай талаада жалгыз келем бастырып. Кыргыз дүйнө таанымында баатырдын же олуянын тагдыры көбүнчө жалгыздык менен коштолот. Ал эми баарынан көңүлү калган адамдын кең ааламга (ай талаага) чыгып кетиши — бул эркиндикке умтулуу же тагдырга моюн сунуу эмес, аны кабыл алуу. Бул жерде жалгыздык — алсыздык эмес, ички күчтүн белгиси катары сүрөттөлүп, адамдагы намыс коду берилгендигин байкоого болот.

Душмандар көп, төрт жагыман качы-

рым. “Качыруу” — бул аңчылыкта (бүркүт салууда же куугунтукта) же согуш майданында колдонулган термин. Душмандын бир тараптан эмес, төрт тараптан тегеректеп келиши — курчоодо калууну билдирип, каармандын моралдык-психологиялык абалы сүрөттөлүүдө. Коомдогу көрө албастык жана бут тосуулар “курчоого алуу» тактикасы катары берилип, адеп-ахлак коду колдонулат

Ак ниеттен иштегенди көрө албай. Бул саптарда кыргыз коомундагы адилетсиздикке болгон нааразычылык бар. Эл үчүн иштеген адамдын бааланбай, тескерисинче, душман арттырганы — этикалык код. Ырдагы каарман — жаш муунду (чоролорун) аяган, өзү курчоодо калса да жолун улаган, руханий жактан бийик инсан.

*Чыккынчылар – кечээ менин досторум,
Маңдайыма мээлеп турат окторун.*

*Жүрдүңөр го теңтуш өңдүү жанымда –
Билбептирмин котур ташын топторун.* [1. 161.]

Бул ыр саптары кыргыздын дүйнө таанымын, жашоо философиясын жана тарыхый-социалдык түшүнүктөрүн чагылдырган терең **маданий коддорго** бай.

“Билбептирмин котур ташын топторун” Бул эң күчтүү кыргыз маданий коду. “Койнуна котур таш сактоо» — ичине арам ойду жашырып, ыңгайы келгенде сокку урууга даярдануу дегенди билдирет. Бул жерде «котур таш» — көрүнбөгөн, бирок абдан оор жана зыяндуу ниеттин символу б.а. этикалык код

“Чыккынчылар – кечээ менин досторум”. Кыргыз коомунда достук, туугандык жана «теңтуш» деген түшүнүктөр ыйык саналат. Достун чыккынчылыгы — бул моралдык трагедия. «Кечээ» жана «бүгүн» деген карама-каршылык аркылуу ишенимдин тез арада урашы көрсөтүлгөн. Лирикалык каарман өзүн ачык согушта эмес, ишенип жүргөн адамдарынын арамдыгынан жабыркаган адам катары сезет.

*Түркүк болуп жаралгансың дүйнөгө,
Бакырасың, чакырасың эрөөлгө,*

*Түлкү сымал мант бересиң жылт этип,
Өзүң чыкпай калканасың бирөөгө.* [1. 160.]

Кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгына, чечендик өнөрүнө жана согуштук-этикалык нормаларына мүнөздүү болгон терс каармандын образын ачкан маданий коддор

өтө таамай берилген. “Дүйнөгө түркүк болуу” кыргыз дүйнө таанымында «Дүйнөгө түркүк болгон эч ким жок» же «Адам дүйнөгө түркүк болбойт» деген терең философиялык түшүнүк бар. Бул — өмүрдүн өтөөрүн, эч ким түбөлүктүү эмес экенин билдирет. Философиялык же болбосо жашоо коду аркылуу берилип жатат. Автор каршылашын «*Түркүк болуп жаралгансың*» деп сыпаттоо менен, анын ашыкча менменсингендигин, текебердигин жана өзүн өтө жогору койгон амбициясын шылдыңга алып жатат. Бул — адеп-ахлактык код.

Эрөөл — бул байыркы кыргыздарда эки кошуун беттешээр алдында ортого мыкты жоокерлердин чыгып, бетме-бет салгылашуусу. Бул жерде калыстык, эрдик жана намыс башкы орунда турган. «*Чакырасың эрөөлгө*» деген сап каршылашынын сырттан баатыр көрүнгөнү менен, ичинен башкача экенин көрсөтүү үчүн колдонулган. Бул — чыныгы эрдик менен куру намыстын ортосундагы айырма.

“Түлкү сымал...” Кыргыз фольклорунда түлкү — куулуктун, митайымдыктын, эки жүздүүлүктүн жана коркоктуктун символу. Ал эч качан ачык салгылашка чыкпайт. “*Түлкү сымал мант бересиң*» деген салыштыруу каармандын мүнөзүн ачып жатат. Анын сөзү баатырдыкындай болгону менен, иши — эки жүздүүлүк. “Мант берүү» — бул жоопкерчиликтен качуу, кутулуп кетүү деген маданий түшүнүк б.а. этикалык адеп-ахлактык код “*Өзүң чыкпай калканасың бирөөгө*» деген сап — бул каармандын алсыз бирөөгө кайрылганын ачкан код. Бул жерде “бирөөнү калкан кылуу» — өз кызыкчылыгы үчүн башканы курмандыкка чалуу деген маанини билдирет. Мырзалык салтта адам өзү баштаган ишке өзү жооп бериши керек. Бирөөнүн артына жашынуу — жигитчиликке жатпаган, намыссыз иш катары каралат. Ырдын негизги билдирүүсү — адамдын сөзү менен ишинин төп келүүсү керектигин эскерткен кыргыз элинин улуттук маданий коду намыс коду. Кыргыз элинде “Эр намысы – кыргыз коомунун дурмөтү, ички энергиясы, уютуучу жана уюштуруучу күчү. Эрдик, айкөлдүк, ыйман-ынсап, мекенчилдик, боорукердик, жоомарттык сыяктуу кыргызчылык касиеттердин баарын табына келтирген күйгөн от” деген сөз бар. Мына ошол “улуттук намыс”

маданий коддун негизгилеринин бири
Аласаңар менде болсо келгиле,
Чындык тарап силер болсо жеңгиле
Чындык тарап менде болсо эгерде,-
Акыйкатты уурдап албай бергиле [1.
 161.]

Бул ыр саптарында кыргыздын элдик моралдык-этикалык баалуулуктарына негизделген эң маанилүү маданий коддор берилген.

Кыргыз маданиятында «аласа-бересе» түшүнүгү материалдык карыздан гана турбайт. Бул — адамдардын ортосундагы милдетти, убаданы жана жоопкерчиликти билдирген социалдык код.

Кыргыздын дүйнө таанымында «Баш кесмек бар, тил кесмек жок» деген принцип жашайт. Чындык — бул күчтүн эмес, адилеттүүлүктүн символу. «Акыйкат» сөзү жөн гана чындык эмес, ал — абийир алдындагы эң бийик адилеттүүлүк. Кыргыз маданиятында акыйкатты тебелөө — эң чоң күнөө жана намыссыздык деп эсептелген. *“Акыйкатты уурдап албай бергиле”* — бул жерде автор каршылаштарын абийирге чакырып жатат. Акыйкаттын «уурдалышы» — бул чындыкты бурмалоо, жалаа жабуу же бийликти/күчтү колдонуп акыйкатты жеңип алуу дегенди билдирет. Мында лирикалык каарман өзүнүн тазалыгына ишенип, каршылаштарын адамдык касиетти сактоого жана адилеттүү болууга чакырат. Бул — “сөз кадыры” менен “адамдык намысты” баарынан бийик койгон улуттук мүнөздүн чагылышы.

Оо, душмандар, ансыз деле өмүр аз,
Өтүп кетер бир токтобой өмүр жаш.
Кастык кылып, убактың бош кеткенче,
Мени коюп, андан көрө эмгек каз. [1. 168.]

Бул ыр саптарында кыргыздын өмүр философиясы, убакытка болгон мамилеси жана «эмгек» менен «адамдык сапат» ортосундагы байланышты көрсөткөн маданий коддор

камтылган. Бул жерде убакытты кастыкка же жамандыкка коротуу — эң чоң акылсыздык катары бааланат. «Аз өмүрдө аттын башындай эле жакшылык кыл» деген элдик акылмандыкка үндөшөт. Кыргыз маданиятында бирөөнүн артынан аңдуу, ичи тардык кылуу — бул адамдын өзүнүн деңгээлинин төмөндүгүн билдирет.

“Убактың бош кеткенче” деген фраза — бул маданий сын. Башкача айтканда, душмандык кылуу — бул пайдасыз иш. Чыныгы азаматтын убактысы жамандыкка эмес, жаратууга жумшалышы керек деген код жатат. Кыргыз коомунда адамдын кадыр-баркы анын сөзү менен эмес, кылган иши, мээнети жана артында калтырган изи менен өлчөнөт. *“Мени коюп, андан көрө эмгек каз”* — бул сап каармандын моралдык жактан душманынан бийик экенин көрсөтөт. Ырдагы “эмгек” — жаман ойлордон, ичи тардыктан тазалануунун жолу катары берилген. Душманга өч алуу менен эмес, аны түз жолго (эмгекке) чакыруу менен жооп берүү — бул адеп-ахлак коду.

Кыргыз маданиятында душманына да түз сөзүн айтып, акыл үйрөтүү — бул рухий жактан жетилген адамдын иши. Ошондуктан ырдын көркөмдүүлүк касиетинин деңгээли көбүрөөк насаат айтууга б.а. “жашоо кыска, аны көрө албастыкка эмес, пайдалуу ишке жумша” деген сыяктуу акылман кепке жакын. Бул жерде каарман өзүн душмандардан жогору коюп, аларды турмуштун чыныгы маңызын (эмгекти жана убакыттын кадырын) түшүнүүгө чакырат.

Жыйынтыгында бул ырдагы саптар **“Ак ийилет, бирок сынбайт”** жана **«Жамандан адаш, жакшыга жанаш»** сыяктуу элдик акылман принциптерди камтыйт. А. Акматалиевдин ыр топтомундагы ар бир ыры улуттук маданий коддордун негизгилерин башат кылып жазылган десек жаңылышпайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А. Көңүлдөгү өмүр (ырлар жыйнагы). 2015.
2. Бекешов Б. Кыргыз наркы. 2016
3. Кошарная С. А. Миф и язык: опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира. – Белгород, 2002. – 287-б.